

(045.1)

3-20.

MARKEN IN FRIESLAND,

DOOR

G. ACKER STRATINGH.

Overgedrukt uit Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie
van Wetenschappen, Afdeling *Letterkunde*, Deel IX.

AMSTERDAM,

C. G. VAN DER POST.

1865.

MARKEN IN FRIESLAND,

DOOR

G. ACKER STRATINGH.

Geen onderwerp is in de laatste jaren met zulk een voorliefde en zorg behandeld door de oudheid- en geschiedvorschers, dan dat der *marken* of *gemeene gronden*, niet alleen buiten, maar ook in ons vaderland. Men heeft in die marken ook een zeker kenmerk meenen te vinden voor de onderscheiding der oude bewoners van ons land. De marken zouden namelijk alleen of bij uitnemendheid eigen zijn geweest aan de Saksers; niet aan de Franken en Friezen. Zoover men dus nog marken van het oosten tot het westen, noorden en zuiden in ons land vindt of vond, zoover zouden de Saksers zich ook hebben uitgestrekt.

Oppervlakkig beschouwd vallen inderdaad hier en daar de grenzen, die men bij dezen of genen volksstam ook om andere redenen mag aannemen, te zamen met de grenzen der marken, b.v. hier te Groningen en elders de grens van het oude Friesland; en waar de marken die grenzen schijnen te overschrijden, laat zich dit verklaren door aan te nemen, dat de bewoners, Franken of Friezen, de markeninrigting van de naastbij wonende Saksers hebben overgenomen, of wel men meent onderscheid te vinden tusschen deze en gene markeninrigting en die, welke men in de oudtijds Frankische streken, b.v. de Veluwe, de Betuwe,

Utrecht enz. aantreft, niet voor gelijksoortig, niet voor zulke ware marken te moeten houden, als in Overijssel, het Graafschap Zutphen, Drenthe aangetroffen worden en overeenkomen met die in het naburige Munsterland of Westphalen. Men heeft echter ook gevonden, dat de inrigting der marken eene zeer uitgestrekte is, en vooral is geweest, ja, algemeen te houden voor den oorspronkelijken maatschappelijken, maar naar den aard van het land en volk gewijzigden toestand, niet alleen in oud-Duitschland, maar ook in meer landen van Europa, even als zij in vele andere wereldstreken de heerschende was en nog bestaat, waar de invloed der beschaving den natuurlijke staat van land en volk nog niet is te boven gekomen. Bij zulk eene uitkomst, waartoe de ruime behandeling van dit onderwerp geleid heeft, moet die beperking, welke men alzoo aan de markeninrigting in ons land wil geven en hare toepassing op de bevolking, op zijn minst genomen, verdacht voorkomen, en tot nader onderzoek aansporen. Wij hebben, bij eene vroegere gelegenheid dit onderwerp behandelende, ons reeds verklaard tegen deze toepassing van de grenzen der marken op de grenzen der volksstammen en daartegen eenige historische en geographische gronden aangevoerd *); maar wij hadden van het al of niet bestaan der marken in ons land nog niet zulk een punt van onderzoek gemaakt, om ook uit dit oogpunt de waarde van de bedoelde stelling genoegzaam te kunnen beoordeelen. Wij hebben er ons daarom opzettelijk toe gezet, om te weten, of er in Friesland, namelijk in oud-Friesland, al dan niet marken zijn of waren te vinden; en wij deelen hier de vruchten van dit onderzoek mede. Het zijn genoegzaam eerstelingen, en, zoo als wel alle wetenschappe-

*) *Aloude Staat en Geschied. des Vaderlands*, Dl. II, St. 2, bl. 20, 163, 230, enz.

lijke eerstelingen, onvolledig, voor aanvulling vatbaar; maar men zal ze toch reeds als afdoende genoeg voor ons oogmerk mogen beschouwen.

Het is natuurlijk, dat wij ons hier vooral tot oude tijden hebben te wenden; hoe ouder toch, hoe meer kans er zijn zal, om te vinden, wat wij zoeken; en door alleen op den tegenwoordigen tijd te letten, heeft men voorbijgezien, wat vroeger bestond, ja, miskend, wat nog bestaat. Als eene der oudste en zekerste bronnen voor de kennis van ons land en volk hebben wij in de eerste plaats de Friesche wetten opgeslagen en gemeend daarin genoegzame aanwijzing voor het aanwezen van marken of gemeen grondbezit in oude tijden in Friesland te hebben gevonden, en wel inzonderheid in het tegenwoordige Friesland, het midden- en voornaamste deel van geheel het oude. Men treft in die oude wetten menigvuldig aan den naam van *hammerk*, *hamrik*, *hemrik* enz., zoo als dit woord meer verschillend gespeld wordt, thans wel het gewoonst *hamrik*, en hier en daar uitdrukkelijk in de beteekenis van *gemeene dorpsmark*. Het is alsnog eene aan vele, vooral op de klei gelegene plaatsen van ouds eigene benaming, die, schoon geen gemeengrond meer, toch den onder dit of dat dorp behoorenden grond geheel of meerendeels aanduidt; en wij zullen zien, in hoeverre de oude gesteldheid van die plaatsen of gronden ook met de eerstgenoemde beteekenis overeenstemt, die woordelijk en oorspronkelijk ook geene andere zal wezen, als zijnde *hamrik* waarschijnlijk zamengesteld uit *ham*, *hem*, zooveel als woonplaats, dorp, en het woord *mark* zelf *). Dat het werkelijk ge-

*) De uitgevers van de *oude Friesche wetten* bl. 421, en DE RHOER, *Aant. op het Stadboek van Groningen* van 1425, bl. 121, zien alleen op het eerste deel van dit woord, *ham* of *hem*, en beschouwen *rik* bloot als een uitgang daarvan, de laatste gelijksoortig als in *aard-rik*, *aard-rijk*; maar dat *hamrik* of *hemrik* zamengesteld is uit *ham* of *hem* en

meene gronden, bijzonderlijk gemeene weiden waren, leert men vooral kennen uit het aan het Westerlauwersche Friesland eigene *Schoutenregt* (*Scheltenariucht*), dat opgemaakt is in den tijd, toen de Graven, wier ambtenaren de Schouten waren, onder de Rijksvorsten nog bewind voerden over dit Friesland. Hierin wordt omschreven de werkkring van den schout in het regt- en politiewezen. Daartoe behoorde ook zijn zorg voor de rigtige verdeeling van de dorps-hamrikken. Deze werden namelijk onder de gezamenlijke bezitters daarvan telkens om de vier jaren op nieuw verdeeld, als er namelijk klagte zich opdeed over de niet meer rigtige verdeeling daarvan. Zoo meenen wij toch in het algemeen de bepaling te moeten verstaan, die men vindt in § 31 van genoemd Schoutenregt. Wij zullen den inhoud van deze en volgende bepalingen, daartoe ook betreffend, vertaald mededeelen met den oorspronkelijken tekst hieronder: „§ 31. Dit is regt: Dat men de hemrik, daar des Heiligen en des Konings en des huismans land aangrenst en inligt, om het vierde jaar deelen moet,

mark, bewijst de volledige vorm daarvan, *hammark*, *hemmerk*, in genoemde en andere schriften ook voorkomende; en schoon thans onzijdig, was het vroeger even als *mark*, vrouwelijk. Zie VON RICHTHOFEN, *Altfrises. Wörterb. v. Hamreke*. — *Ham*, *hem* enz. heeft eene verschillende beteekenis en schijnt zelfs een verschillend woord te zijn, zoodát men *ham*, *hem* met de beteekenis van woonplaats, heem enz. hebbe te onderscheiden van *ham*, *hem* met de beteekenis van een door slooten afgezonderd stuk land, ook *hamland* geheeten, eene dergelijke, als in *ham*, voor een schouder- of dijstuk van een varken, en in *boterham*. ARENDS, *Ostfriesl. u. Jever*, II, 29, leidt *hammer-* of *hamrichland*, zoo als de oude kleigronde in het noorden en oosten van Oostfriesland heet, die in het westen *meedland* genoemd wordt, gelijk dit van *maaijen*, af van *hammen*, dat in het Oud-friesch insgelijks beteekent *maaijen*, eigenlijk *houwen*. Het is echter de vraag, of *hamrichland* dezelfde benaming is als *hammerland*. Hoe dit een of ander en welke de oorspronkelijke beteekenis zij van *ham*, *hem* in *hamrik*, *hemrik*, dat dit woord en wel *merk*, *mark* vooral ziet op het onder eene of andere plaats behoorend grondgebied, zal uit het volgende genoegzaam blijken.

voor zooverre er een klager zij, die het op de Heiligen zweert dat het jaartal verlopen is, en hij 't met meer regt zal deelen, dan dat het langer dus ongedeeld zal blijven; dan zal hij in 't gerigt na den twaalfden dag het geding beginnen en zijn land naar regte waarde meten, met zijne dingmannen. Als ze zijnen eed niet willen aannemen, dat hij de gedingen alle vier dingen zal; bij het vijfde geding, is hij nader den eed te zweren en zijn deel te nemen en te verkrijgen, dan dat hij 't missen zal; als het zoo gebeurt, dat hij de vijf gedingen vóór de vasten niet dingen kan, zoo moet hij in de vasten een geregtelijken ban leggen, om eene hemriksdeeling, tot dat het geheel voldongen is." „§ 32. Dit is regt: Dat om eene hemriksverdeeling, welke men bij het vijfde geding begint, na den twaalfden dag de Schout om de zeven nachten wettig gerigt zal houden, tot aan het vijfde geding, totdat de eed gezworen is; dan is 't regt, dat de Azing moet wijzen, dat ze van boven af (van het hoofd, d.i. het dorp, af, zoo als uit het vervolg blijkt) zullen beginnen, op lentedag, omtrent St. Benedictus. Op (zeker tijdstip) moeten zij allen gedeeld hebben, omdat de koe in 't veld moet: dit behoort de Schout te bannen, dat ze het alzo volbrengen. Dan is 't regt, dat de Schout vragen zal, of ze zoo gedaan hebben, als hun de Azing wees; indien ze zoo niet gedaan hebben, dan moet hij ieder huis tot twee schellingen veroordeelen. Dan moet de Schout de boete, waarin ze verwezen zijn, inmanen, bij vier gedingen om de zeven nachten, en bij het vijfde geding aan hun eigen deel en daar den ban voldingen. Dan is 't regt, indien men de acht schellingen er niet uithalen kan, dat de Azing twee ponden aan den Graaf en tien schellingen aan den Schout zal toewijzen. Dan is 't regt, dat hij die boete van ieder met een afzonderlijken eed zal winnen." „§ 33. Dit is regt: Zoo de hemrik ongedeeld is tot aan den zomernacht,

zoo is elk, die het weigert, den Graaf twee pond schuldig.”
 „§ 34. Dit is regt: Zoo iemand van de lieden onwillig is, dat hij niet wil deelen, zoo zal de Schout voor het deel van den onwillige opkomen en met de gewilligen in 't veld gaan, en de hemrik daarmede deelen” *).

*) „§ 31. Dit is riucht, dat oen da himrick, deer dis santis en dis koninges ende des huismannes land oen lenth ende leyt, dat hyt dis fiarda ieris dela moet, alsoe fyr dat di clagere deer se, deer dat oppe dae helgem bringe, dat dyo ieertale om commen se, ende hyt mit mara riucht dela schil, dan hit langera aldus oendeeld staen schil; soe schil hi to da tinge efter toelsta dey tinghes beginna, ende syn land meta mit riuchta wirde, mit sine tinchmanne. Iofse sine eed nellet ontfaen, dat hy da tinge alle flower tingia schil; to da fyfta tinge soe is hy nyer dine eed to suarane en syn deel to nimane en toe winnane, soe hyt bilia schil; iof hit so comt dat hi da fyf tinge eer dae festa naet tingia moge, so moet hi in der festa aefta ban leda om een hemrickdeel, al ont hit fol betingit is.

§ 32. Dit is riucht, om eenre hemrick deel, deer ma begint itta fyfta tinge efter toelsta dei, dat di schelta moet omme saun nacht aefta ban leda al ti da fyfta tinge, al ont dy mensingheed swerren is; soe is riucht dat di aesgha aegh toe delane, dat hya schillet itta haud bi-ghinna bi euen nacht, by sinte Benedictus. Buppa der clesie schellet hya alle deeld habba, truch dat dyo kw oen den field schil; dataegh di schelta toe bannen, datset alsoe laste. So ist riucht dat di schelta dat fregia schil, hor hya so deen hadde, als him die aesga deeld; iefse also naet deen hadde, so aegh hi aller husekem tweer schillingen wr to delen. So aegh di schelta dae biwysda bota toe monien, fyounwer tingh om saun nachta ende dat fyfte thingh to hiara fordele, ende deer to tingiane da ban. Soe ist riucht ief ma da acht schillingen naet wt achtia moet, dat di aesgha schel twa pond dae grewa toe dela, ende dae schelta X schillingen. Soe ist riucht dat hi da boete it aller manlikum mit sonderinga eed winna schil.

§ 33. Dit is riucht, iof di hemrick oendeeld is ont sumeris nacht, so is dera aller lyck deer des weygeret da grewa twa pond schieldich.

§ 34. Dit is riucht, ief dae lyoed enich onwillich se dat hi dela nelle, so schil di schelta dis onwilliga deel waria, ende mitta williga an field fara, ende da hemrick deer mede dela.” — De beide eerste §§ hebben tot opschrift: „Van helghene en hofguede to delane;” de laatste §: „Van tinge om eerwe to delane.”

Zie v. RICHTHOFEN, *Fries. Rechtsq.* S. 391. WIERDSMA en BRANDSMA, *Oude Friesche Wetten*, bl. 42. Wij zijn de vertaling van dezen, doch met eenige uitzondering, gevolgd. Er komen echter in deze bepalingen eenige duistere woorden voor, die wij onvertaald hebben gelaten, zoo als men-

De hamrikken waren diensvolgens landen, die in gemeenschap bezeten, doch niet in gemeenschap gebruikt, maar om het vierde jaar tusschen de eigenaars, de dorpsgenooten, en die van wege kerk, klooster of domein daartoe mede gerechtigd waren, ten opzichte van het gebruik gedeeld werden. Dit verstaan de uitgevers der oude Friesche wetten er ook onder.

Het is misschien hierbij de vraag, of deze bepaling algemeen gold dan alleen voor die hamrikken, waar, zoo als de aanhef luidt, land van kerkelijke of geestelijke personen en van den koning, den landvorst, zoowel als van de gewone ingezetenen was gelegen; en of zij dus niet om wille der eersten vooral mag gemaakt zijn, opdat die geen schade door ontvreemding of anderzins leden? Hoe dit zij, er laat zich als niet onwaarschijnlijk bij opmerken, dat die verdeeling niet behoefde te geschieden, of althans niet altijd zal geschied zijn, wanneer tegen de bestaande geene klagt opkwam. Er zal alzoo op den duur geene gemeenschap meer bestaan, noch gebleven zijn, waar de eenmaal bestaande verdeeling stand hield. Dit neemt echter niet weg, dat deze gemeenschap oorspronkelijk zal bestaan hebben in deze of gene hamrikken, zoo niet in alle. Tot bewijs en opheldering hiervan kunnen ook nog eenige andere plaatsen uit de Friesche wetten dienen, die ons omtrent de oude gesteldheid der hamrikken licht geven. In het 9de Boek, *over het Weergeld* betiteld, in hetzelfde

singheed, clesie. Dit laatste woord zal zeker tijdstip aanduiden, waarop eenig kerkelijk feest of aangelegenheid voorviel, onbekend welke; dat dit tijdstip echter omstreeks Mei inviel is af te leiden uit de reden, waarom dan de verdeeling moest afgeloopen zijn, te weten, dat de koe in het veld moet. *Fordele*, door hen dan eens door *huis* (bl. 44), dan weder door *grondstuk* (bl. 289) vertaald, is volgens hunnegissing, hier niet onwaarschijnlijk, de reeds te voren verdeelde nu eigendommelijke bezitting als eigen erf enz., tegenover de gemeene landerijen, en hiernaar vertaald door *eigen deel*.

Westerlauwersche landregt, maar dat ook politiebepalingen over wegen, zijlen, dijken enz. bevat, leest men: „§ 12. Het is allezins regt, alwaar een dorp is, hetwelk het hoofd (de hoofdplaats) van een hamrik is, dat daar een weg zal omgaan van XXVI voeten breedte. Dien moeten de Schout en de lieden met ban doen onderhouden. Alle die in 't dorp huiszittende zijn, en een huisstede hebben, moeten den weg onderhouden, zooverre de hemrik loopt, van de buitenste sloot af; en die (sloot) moet VIII voeten wijd wezen” *). Deze sloot wordt ook *maar* genoemd. en was eene openbare waterleiding die tot scheiding diende: „§ 37. Alwaar een hemmeriks maar is, daar de hemrikken te zamen komen, zoo moet die hetzelfde slatten, welke er met zijn land aankomt. Het maar' moet acht voeten wijd zijn; dat mag niemand verkoopen of koopen” †). In den naam van *maar* ligt de beteekenis van *grens*, even als in het Friesche werkwoord *meria*, dat *hinderen* beduidt §). *Maar* is dus eene *scheidsloot*. Van daar het menigvuldig

*) v. RICHTHOFEN, *Fr. R.*, S. 415; *Oude Friesche Wett.*, bl. 294.

„§ 12. Dat is alle riucht, hweerso een torp is deer een hemmerick-haud is, dat deer een wei om schil gaen XXVI foten breed, dyn aegh di schelta ende da lioed mit ban to halden. Alle deer in da torpe sitten ende dyn heemsteed habbet, da agen dine wei to wirtzen, also fyr so dio himmerik to comt fan da wtera slaet, ende di scil VIII foten wyd wessa.”

†) „§ 37. Hweerso een hemmerickmaer is al deer da hemmerika guer commet, so aegh hine to slatene deer, der mit sine lande to comt. Di maer schil acht fotem wyd vessa, dyne aegh nimmen toe sellen ner to capien. V. R., *Fr. R.*, S. 419; *O. Fr. W.*, bl. 317. — Het woord *hamrik* komt buitendien voor zonder nadere aanduiding ter eerstgemelde plaats, in het Emsiger wetboek, S. 48, in de Fivelingoer boettaxen, S. 308, in het Westerlauwersche Markregt, S. 421, in de Wilkeuren van de vijf Deelen, S. 476, in de eedformulieren van Wimbriteradeel, S. 490, in de boettaxen van de Hemmen ald. S. 499, in het Rustringer wetboek, S. 541.

§) v. RICHTHOFEN, *Altfr. Wörterb.*, S. 916, v. *mar*, en S. 923, v. *meria*.

voorkomen van waterleidingen in dit gewest en naburige, welke den naam van *maar* dragen, nog de dorpen begrenzen en door hare meerdere breedte en uitgestrektheid zich kenmerken en van de gewone slooten onderscheiden. Velen hebben echter, tot afwatering en scheepvaart geschikt gemaakt, eerst later dat aanzien en dien naam verkregen, zoo als nu meer algemeen aan zoodanige waterleidingen gegeven wordt, zonder juist meer de plaatselijke grenzen uit te maken. Men kan evenwel uit het aanwezen der maren nog op vele plaatsen de oude grenzen daarvan opmaken. Zoo was het *Maarvliet* de grensscheiding tusschen Hunzingo en Fivelingo, dus tusschen twee landschappen zelfs. En wanneer men nu dit een en ander te zamen neemt, dan stelt dit vrij voldoende in staat, om zich een denkbeeld te vormen van de geheele maatschappelijke plaatselijke gesteldheid dier Friesche streken in vroegeren tijd. Men vindt hier in die hamrikken een zeker grondgebied, dat behoorlijk, het een van het ander was gescheiden, door eene breede sloot of maar. In dit hammerik onderscheidt men een bewoond gedeelte, het *dorp*, als het hoofd, of de hoofdplaats daarvan met een hoofdweg, die daar omheen gaat, zoo als men dit nog bij de meeste oude kleidorpen ziet, en verder door het geheele hamrik tot aan de scheidsloot loopt. Dat deel, de huizen met hunne erven in het dorp, misschien reeds met de bouwgronden, waar die aanwezig waren, bestond in bijzonder eigendom, het overig grooter deel in de gemeenschappelijke landerijen, die echter afzonderlijk gebruikt werden en in het eerst wel alleen en nog lang meestal als grasland tot hooi- of weideland. Deze hamrikken maken alzoo de grondverdeeling uit van het land en den grondslag van de latere burgerlijke en kerkelijke verdeeling, even als elders de marken, en zij zijn het nog lang, ja, tot heden gebleven in die van den waterstaat, met name

vooral in Groningerland bij de zijlvestenijen of nu waterschappen.

Zoo vindt men ze dan ook nog in andere oude oorkonden vermeld. Tot voorbeeld kan dienen, die van het jaar 1211, inhoudende de uitspraak van OTTO I, Bisschop van Munster, waarbij het dorp en hamrik van Maarhuizen met zijne landerijen en bewoners (*tota villa in Marahusum et tota hemmerca illius villae cum agris attinentibus et eorum inhabitatoribus*) wordt verheven tot eene eigene parochie of kerspel onder de nieuwe aldaar gestichte kerk en afgescheiden van de moederkerk te Baslo *). Men treft hier nog aan de oorspronkelijke benaming van *hemmerca*, als grondgebied van het dorp, en eveneens de onderscheiding tusschen beide, of tusschen het meer bewoonde gedeelte, waar de kerk met andere huizen zich bevonden, en de overige landerijen. Dat deze landerijen niet alleen groenlanden waren, maar ook bouwlanden, en deze dus zoowel als gene onder hamrik oudtijds begrepen werden, mag men daaruit afleiden, dat van ouds hier de landen bij jukken berekend werden. Zoo was het ook met Warfhuister Hamrik en andere hamrikken of dorpen in de Marne, die van ouds ook reeds onder dien naam voorkomen en meerendeels uit bouwlanden even als later zullen bestaan hebben, gelijk de grondsgesteldheid en jukmaat, hier ook gebruikelijk, aanduiden †). Dat Maarhuister Hamrik zal evenwel toen reeds voor vast verdeeld zijn geweest, even als andere oude hamrikken of dorpsgemeenten. Men treft in andere gewestelijke oorkonden en kronijken, zoo als die van EMO en MENDO, geen schijn meer aan van gemeenschappelijk grondbezit, zoodat men hieruit kan

*) DRIESSEN, *Mon. Gron.*, III, 541.

†) DRIESSEN, *a. w.* II, 296.

afleiden, dat verdeeld bezit reeds in en vóór hun tijd, althans den regel uitmaakte.

Was dit met oud land het geval, en wel op de kleistreken, zoo nog niet met nieuw land. Bij de indijking bleef dit zelfs eerst nog wel onverdeeld. Als zoodanig hebbe men te beschouwen juist die oudste polderlanden, welke den naam van *hamrikken* dragen, aan den Dollard in het Oldambt, zoo als die van *Midwolder*, *Oostwolder*, *Scheemder* enz. *Hamrik*, omdat zij nog eerst gezamenlijk zullen bezeten en ook misschien gediend hebben tot gemeen weide- en hooiland, door en voor de daarop regthebbende bewoners der dorpen, waaronder zij gelegen waren en waarnaar ze genoemd zijn. Bij of na, zoo niet al vóór de indijking, in het laatst der 16de eeuw begonnen, zullen deze landen, deze hamrikken, echter onder hen verdeeld zijn naar de grootte hunner binnenlanden, bij de latere polders naar de zwetten daarvan. Een overblijfsel van gemeen grondbezit ontmoet men echter daar nog in den aanwas het *Munnekeveen*, dat in 1862 met de overige kwelders, welke den thans nieuwen Reiderpolder vormen, is ingedijkt geworden, maar nog voor 't grootste deel onverdeeld is gebleven. En dit zal niet alleen met de aangewassen landen in Groningerland, maar ook met die in de andere naburige Friesche gewesten het géval zijn geweest. ARENDS (a. w. II, 108) verzekert uitdrukkelijk, dat de bewoners van de daaraan naastliggende dorpen in Oostfriesland den heller of kwelder eerst gemeenschappelijk gebruikten en bij de indijking naderhand het land onder zich verdeelden.

Schoon de naam en inrigting van de hamrikken bijzonder eigen aan den Frieschen bodem zijn, zoo vindt men ze toch ook in het naastaangelegen stadsgebied van Groningen en gedeelte van het Goregt op ouden Drentschen bodem, waar overigens de gewone naam en be teekenis van marken voorkomen. Bekend zijn de beide

Ooster- en Wester-stadshamrikken als de hoofddeelen, waarin het grondgebied of tafel van die stad nog in 't stuk van den waterstaat verdeeld is, alsmede de Noorddijkster, Middelerder Hamrik en andere in het Goregt. Dat *hammerik* hier gelijkkluidend is met *mark*, blijkt uit het gelijk gebruik van beide benamingen en hare gelijke beteekenis voor die stadsgronden in de oudste stukken *). Zoo nog in het Stadboek van 1425 duiden de uitdrukkingen „stadt tafele offte stadt marcke” (L. IX § 48), „stadplicht of marcke” (L. V, § 22) aan, dat mark het geheele stadsgrondgebied of dit in 't algemeen beteekent. Er worden nogtans *mark* en *hammerik* ook reeds onderscheiden in de woorden: „onser hemmerke noch an onser marke noch an onsen rechte buten groninghe” (L. VII, § 2); 'en werkelijk waren zij dat toen ook reeds, gelijk later, met opzigt tot den waterstaat. Oorspronkelijk namelijk, waterde het geheele stadsgebied uit in de beide rivieren, de Hunze en A, die aan de oost- en westzijde daar langs stroomden. Maar door verlegging van deze stroomen, zijn ter bekoming van eene betere afwatering de lagere landen aan weerzijden van den Hondsrug, van dezen of den hoogten grond, tusschen de A of het Hoornsche diep en het Schuitendiep, dat de Hunze bij de stad verving, ten zuiden daarvan gelegen, gescheiden, zoodat alleen die rug, even als de stad zelve in deze diepen is blijven uitwateren, terwijl de andere landen, die den naam van Stads-hamrikken behielden, elders een uittogt hebben gezocht en verkregen. Het kan ook zijn, dat de hooge grond op den Hondsrug, welke van ouds de bouwlanden, de *esschen*

*) In den brief van 1348 bij DRIESSEN, *Mon. Gron.*, IV, 659, komt *marka orientalis* voor, dat met *Oosterhemmerke* in dien van 1309 en 1332 (hier benevens *Westerhemmerke*), aldaar, III, 594, I, 110, en het later *Stadshamrik* zal overeenstemmen.

der stad uitmaakte, in dit opzigt reeds aan weerzijden van de lagere groenlanden is afgezonderd en als uit de marke gescheiden, alsmede verdeeld is geworden, terwijl gene nog in gemeenschap bleven. Want dat deze hamrikken of marken oorspronkelijk gemeenschappelijke weilanden zijn geweest, is meer dan waarschijnlijk, ofschoon zij, zoo vroeg ze voorkomen, ook alreeds verdeeld zich voordoen, wordende alleen in eene overeenkomst tusschen de stad en de Abtdij van Aduard over het huis en de bezittingen van dit klooster in de stad van het jaar 1346 nog van eene *gemeene marke* (*communis marka*) dier stad gewaagd, zoodat er toen althans nog een gedeelte als zoodanig schijnt te hebben bestaan (DRIESSEN, a. w., I. 171). Doch dit gaat Friesland niet aan, en wij brengen dit alleen vergelijkenderwijs bij, ter bevestiging vooral, dat hamrik werkelijk overeenkomt met mark als gemeene grond. Waarschijnlijk zal gene naam uit Friesland voor dezen hier overgenomen en toegepast zijn op de, even als de hamrikken daar, uit klei bestaande weidelanden aan weerzijden van de stad en genoemde en andere noordelijke dorpen van het Goregt, terwijl overigens de bodem van het Goregt met den Hondsrug tot en door de stad loopende, even als in 't algemeen Drenthe, uit den ouden zandgrond, behalve veengronden, bestaat.

Wij vinden niet alleen gemeenschappelijk bezit, maar ook gemeenschappelijk gebruik vermeld onder den naam van *meenschaar*, aan dergelijke nieuwe en ook nog oude landen gegeven, dit laatste vooral weder in naburig Friesland. In zijne oude wetten wordt mede op een paar plaatsen daarvan gewaagd, namelijk in dat gedeelte, hetwelk getiteld is: *over het Weergeld*. Men leest daar het volgende: „§ 21. Indien een huisman, in een gebannen geregt, aan den Schout in zijn ban klaagt, dat hem uit de *meenscher*, een overscheer (overweiding) gedaan zij, in

zijn eigendomlijk erf, zoo is hij, dien men het te laste legt, indien hij 't niet wil bekennen, nader, om het te ontzweren; tenzij dat men hem overtuigen kan met zeven atten (dijkregters). Indien hij overtuigd wordt, zoo moet hij den ban boeten aan den Schout, met twee schellingen.

§ 22. Indien een huisman een beest uit een *meenscher* ophaalt, en hij niet bewijzen kan, dat het een overweider zij, zoo is 't een roof. Dan moet hij zulks zesërsom ontzweren, en indien hij 't bekent, zoo zal hij 't dubbel boeten *).

Deze beide bepalingen handelen over de overweiding uit de meenschaar van een beest in iemands eigen land en de aanhouding daarvan. In 't algemeen bewijzen zij dus het bestaan nog van meenscharen in ouden tijd in Friesland, en dat er werkelijk geweest zijn, en niet enkele maar vele, kunnen nog latere gedenkstukken getuigen, zoo als de *Beneficiaal-boeken* van dat gewest uit het laatst der 16de eeuw, waar men bij een groot aantal dorpen nog meenscharen vindt opgenoemd, die, zoo alle toen niet meer, het toch vroeger inderdaad zullen geweest zijn. Men kan er namelijk niet duidelijk uit zien, of en welke van deze meenscharen toen nog als zoodanig, nog onverdeeld, bestonden, of reeds verdeeld waren. Alleen omtrent de *meen-*

*) § 21. Ief deer een huisman claghet an bannena tinge da schelta an sine banne, dat him een wrscher deen se oen dera meenscher an syn ainlika eerue, so is hi nier deer met op sprekt to riuchtane ief hyt bikanna nelle, hit ne se dat ma him bitiuga moge mit saun atthem; ief hi bitioged wirt, so aeg hi da ban to beten toienst dine schelta mit tuam schillingen.

§ 22. Ief een huisman een schet oen eener meenscher nimt, ende hi dat naet biwisa ne mei dattet eenich wrscher se, soe iat een raef; so aegh hy dis sexasum toe ontsuarane, ende ief hyt bikant, so schil hyt tuyschet beta." VON RICHTHOFEN, *Fries. Rechtsq.*, S. 417; *Oude Friesche wetten*, bl. 304.

schaar te Deynum wordt aangeteekend, dat dit land wel verdeeld was, maar met weinig scheiding, zoodat de zwetten van de onderscheidene *fennen* of strooken lands niet bijzonderlijk konden opgegeven worden, „overmits een meenschaar is” (bl. 351). Deze enkele opmerking is echter genoeg ten bewijze, dat zij eenmaal onverdeeld of gemeen lagen. Daar zijn er zelfs hier en daar nog overgebleven. Zoo ligt er een weideland met den naam van *meenschaar* onder Hindeloopen groot 20,6800 B. *). Er zullen zeker meer zijn, doch wij zijn met de plaatselijke gesteldheid van dat gewest niet zoo in 't bijzonder bekend, om die te kunnen aanwijzen. Wij verwijzen verder naar de uitgevers van de Oude Friesche wetten, die getuigen dat zulke gemeenschappelijke *hamrikken*, als in die wetten bedoeld worden in hun tijd, het laatst der vorige eeuw, in Friesland, zoo veel zij weten, niet meer bekend waren; maar *meenscharen* waren er toen nog in groote menigte, onder dienzelfden naam en als landen, die aan onderscheidene eigenaars in gemeenschap toebehoorden en door hen beweid werden, naar 't getal der *scherren*, die elk er in had (bl. 304). Deze eigenaars en gebruikers waren wel oorspronkelijk alle de buren of eigenerfden in het dorp, waaronder de meenschaar lag. Dit blijkt of volgt uit den plaatselijken naam, welken die meenscharen meestal vroeger naar het dorp, waar ze lagen, droegen en uit het overgebleven karakter van deze en gene als gemeente-weide. Zoo werden, volgens aanteekening van EV. WASSENBERGH, in 1789 verhuurd of verkocht: „seven scharren in de Beetgumer Baureweide,” d. i. het regt, om er zeven koeijen te laten weiden †). Die Beetgumer *baureweide*

*) VAN DER AA, *Beknopt aardrijkskundig woordenboek der Nederl.*, bl. 705.

†) *Taalk. Bijdrag. tot den Frieschen tongval*, 1e St. 1802, bl. 85.

staat gelijk met *mienschaar*, en deze was dus oorspronkelijk eene openbare of gemeenteweide, tot algemeen gebruik van de daartoe gerechtigde inwoners van het dorp, waar de meenschaar lag, geheel gelijk *mark* in 't gemeen en *schaar* in 't bijzonder elders in Westphalen en aan den Nederrijn aanduiden. En gelijk *schaar* in *meenschaar* dus eene weide in 't algemeen beteekent, zoo geeft *schar*, *scher*, op zich zelf in 't bijzonder eene enkele afzonderlijke koe-weide te kennen. In dezen zin komen deze woorden, vooral *meenschaar*, mede in de gemelde *Beneficial-boeken* veel voor. Er wordt wijders in Friesland van *scharren dong* gesproken, d. i. ééne schar dong is zooveel als er van ééne koe in één jaar komt *). — De voornaamste Friesche schrijvers leiden dan ook *schaar*, *schar*, *scher* af van *scheeren*, weiden, VON RICHTHOFEN en andere Duitsche geleerden echter van *schaar*, een zeker deel aanduidende, zoo als in het Angel-Saksisch *scearu*, Engelsch *share*, in den uitgang *shire* in *Yorkshire* enz. Hoe dit zij, in het midden gelaten, de werkelijke beteekenis van *schaar*, *scher* is en blijft *weide* en wel van koeijen, als het gewoonste vee, en gevolgelijk het regt daarvan.

Opmerkelijk is of liever was de inrigting op het eiland Ameland, zoo als die beschreven wordt in den *Tegenwoordigen Staat van Friesland*, II, 359: „Weleer” zoo leest men daar „was de uitgebreidheid der landerijen zeer aanzienlijk; doch thans zijn dezelve, door het verslindend zee-water, ten grootendeele vernield, en veele andere dewijl zij niet door dijken bewaard worden, loopen dagelijks on-

*) WASSENBERGH, t. a. pl. WESTENDORP geeft in een lijstje van woorden, welke te en om Sebaldeburen bijzonder eigen zijn (achter zijne leerrede aldaar gehouden, Gron. 1809, bl. 182), ook op dat van *dongschar* voor de plaats, daar de mest zit? *Skern* beteekent in 't Friesch ook mest. V. RICHTHOFEN, *Alfries. Wörterb.*, S. 1028.

der, en konden dan tot niets dan tot eene zeer geringe weiderij van schaapen dienen. Ook zijn de landerijen dezes Eilands niet door slooten van elkander gescheiden. Om de twaalf jaaren worden evenwel in Hollum de landen op nieuws, door zekere merken, verdeeld, welke zij deelen noemen, door welke het gemeene land van dit dorp wordt gescheiden in zes hoofddeelen of Eggen, met naame Poppema, Hillema, Harmana, Denega, Weerts, en Sents Eg, wordende dezelve wederom verdeeld in 576 zogenoemde achtendeelen; doch hoe groot zulk een achtendeel in der daad zij, kan zonder eene algemeene meeting der landerijen niet geweeten worden. Voorts bepaalt zich het recht der achtendeelen voornaamelijk tot de zoogenoemde Miede; en die de meeste achtendeelen in de Miede heeft, heeft ook naar evenredigheid recht om vee daar buiten en in de duinen te doen weiden; doch die niets in de Miede heeft, kan ook geen vee in de Miede jaagen of hij moet voor yder beest betalen. Wat nu de Miede aangaat, dezelve is een groot veld, dat aan alle kanten met een zoden dijk, ruim vier voeten hoog, omringd en dus genoegzaam voorzien is om 't zeewater af te keeren. Voorts is deze ringdijk aan den buitenkant zeer steil, op dat er geen vee uit de Buitenweiden in de Miede zou kunnen komen; ook wordt dezelve zeer zorgvuldig bewaard, om dat in dezelve al het hooy van 't geheele dorp gewonnen wordt. Voorts wordt hier, binnen zekere afschuttingen, Rogge, Gerst, Haver enz. geteeld: ook worden er Erweten, Boonen en andere groenten aangekweekt, die alle van een uitneemenden smaak zijn. Wanneer alles is ingeoogst, worden de schuttingen opengedaan, en dan wordt de geheele Miede wederom eene algemeene weide. Ondertusschen zijn de dijken der Miede ook in achtendeelen verdeeld, en een ieder moet dezelve naar maate zijner gedeelten onderhouden.

Te Ballum is de gansche Miede verdeeld in drie Eg-

gen, genoemd de Foppe Eg, Monniken Eg, en Jelmera Eg. Deeze drie Eggen bevatten 576 achtendeelen, gelijk te Hollum, en daarvan behooren 246 aan Z. D. Hoogheid, als Vrijheer, en de overige aan welgestelde Burgers, van welke de boeren dezelve doorgaans kunnen huuren, voor drie gulden ieder achtendeel.

Ieder Eg heeft een' bijzonderen Rechter, welke alle jaaren verandert, en wiens post het is, op de dijken, sluizen, wegen, hekken en stekken toe te zien, en zorge te draagen, dat alles behoorlijk onderhouden werde door de boeren, die het land gebruiken. Omtrent deeze zaken oefenen zij eene souvereine magt, en zo iemand nalaatig is in 't zijne te maaken, of te betaalen, vervolgen zij hem in alle zijne goederen met paraate exekutie."

Deze inrigting duidt zoowel op die der Hamrikken als Meenscharen, en is blijkbaar van overouden tijd. De bijzondere naam van *miede*, aan dit veld gegeven, wijst aan oorspronkelijk *maai-* of *hooiland*, even als de *meeden* in dit en andere naburige Friesche gewesten veel voorkomen op de oude kleigronden. En zoo mag men ook deze *meeden*, welke de laagst gelegene landen daarvan uitmaken, meer algemeen voor zoodanige hooilanden houden, welke gemeenschappelijk eerst gebruikt zullen zijn. Men mag dit, behalve uit hunnen tegenwoordigen, doch vooral voormaligen natuurlijken toestand, ook daaruit opmaken, dat, waar men ze vindt, elk dorp veelal zijne meeden heeft en hiervan elke boerenplaats weder een deel in deze meeden bezit, uit hunne latere verdeeling waarschijnlijk daaraan toegewezen, zoo als in Groningerland o. a. met de Adorper, Sauwerder, Wetsinger enz. Meeden het geval is *).

*) WESTENDORP, sprekende over de eerste bewoning van Sebaldeburen en andere naburiga dorpen in het Westerkwartier der provincie Groningen, erkent zoo de meeden aldaar voor oorspronkelijk *mandee-*

In Friesland vindt men zulke meeden nog met name aangeduid, volgens de *Beneficiaal-boeken*, bl. 181, zoo als te Holwerd (*gemeyne meden*) en Brantgum (*meen meden*).

Slaan wij verder het oog op den Frieschen bodem van ons gewest, zoo levert dit ook een ander blijk op van dergelijke in gemeenschap niet alleen bezetene maar ook gebruikte landen in vroegere tijden en nog heden ten dage. Als oudste en merkwaardigste blijk is ons daarvan voor gekomen de verzegeling van 't jaar 1424, waarbij op nieuw de verdeeling wordt geregeld tusschen de conventen van Selwerd en Wierum en eenige ingezetenen onder de gemeente 't Zandt van hunnen door nieuwen aanwas toege nomen uiterdijk aldaar. Hierbij werd aan ieder deelgenoot

lige landen tusschen de bewoners, die overigens den grond elk voor zich zouden in bezit genomen hebben. Daar, voor zoover wij weten, dit de eenige plaats is, waar deze ijverige geschied- en ondhedvorsch er zich omtrent dit punt heeft uitgelaten, schrijven wij haar hier uit: „Nopens de verdeeling der landen in ons dorp ben ik van oordeel, dat de bezitneming daarvan zich aan wederzijden der bewoonde hoogte uitstreckte, naar de breedte van de erve of het heem, 'twelk men bewoonde. Doch dewijl men hetzelfde regt beweerde aan zijde der tegenoverliggende hoogte, zoo heeft men zich wederzijds ten dezen opzichte gevoegd. Soms tijds liet men ook eene aanmerkelijke streep lands tusschen beiden liggen, om mandeelige meeden te zijn, waarin elk eenig aandeel bezat, welke naderhand bij meer cultuur zijn verdeeld geworden. Deze gissing schijnt mij allen grond te hebben, zoo vaak ik de verdeeling der landen in ons dorp op onze hoogten en in de naburige dorpen aanschouwe. Indien men hier omtrent deze landen op eene andere wijze, bij verdeeling en het lot, beschikt hadde, zouden dan deze woorden zoowel niet in dit oord, dan in anders hoogerliggende gedeelten van ons Land en naburige Rijken overgebleven zijn? Misschien zijn deze hoogten ingenomen nadat reeds elders de landen in vasten eigendom overgegaan waren.” *Eerste Leerrede te Sebaldeburen*, 1809, bl. 84. — In de noot bekend WESTENDORP, dat deze gissing slechts eene hypothese is, met het heerschende gevoelen in strijd. Wij mogen er ook wel bijvoegen onwaarschijnlijk, als komende zoodanige wijze van inbezitneming ons te willekeurig voor en niet wel overeen te brengen met de geregelde ligging der boerenplaatsen in langwerpig vierkante dusgenoemde opstreckende heerden, zoo hier als elders in ons gewest.

toegestaan een vijfde *schaar* of *scheer* meer, dan hij te voren had, op dien uiterdijk te gebruiken, en hiernaar hadden nu het Selwerder convent 15 *schaar*, dat van Wierum 250 en de andere bijzondere eigenaars 6, 15, 16, 13, 1, 5 *schaar*, d. i. gelijk dat hier ook wel zal beteekenen, het regt om zooveel koeijen daarop te weiden *). — De landen aan de noorderkust, die in 1637 eerst zijn bedijkt door een kadijk, welke later na de inbraak van 1717 de hoofddijk (nu middeldijk) is geworden, werden vóór en nog na die bedijking grootendeels mandeelig door de dorpen, waaronder zij lagen, gebruikt. Zoo wordt in eene Stadsresolutie van den 12^{den} Jan. 1629 gesproken van *mene schaar* en *gemene queller tot Warffum gelegen* †); in die van den 13^{den} Mei 1669 van 110 grazen kwelder, welke voor dezen onafgegraven door eenige provinciemeijers van den Andel *in de mande werden beslagen* (d. i. met vee geweid), maar nu waren gescheiden, doorgegraven en verdeeld §). — Er waren o. a. te Uithuizen voorheen *Schutterrechters*, die het opzigt hadden op de *opdrift der meente* in 1653 **). — En wat het oude binnenland betreft, in eene verzegeling van het jaar 1664 eener overdracht van 26½ grazen lands wordt dit land nog gezegd gelegen te zijn bij den Wolddijk op *Noordwolder meenscheer* ††). De *Twiezel* en *Twarmt*, twee stukken lands, het

*) Zie die verzegeling bij WESTERHOFF, *de Kwelderkwestie*, aant. bl. 33.

†) FEITH, *Beklemregt*, I. 209.

§) FEITH, *Beklemregt*, I. 379. Die verdeeling zal geschied zijn ingevolge sententie van het Provinc. Hof van 23 Maart 1661 in het geschil tusschen die van den Andel en Warffum over den nieuwen uiterdijk en kwelder achter die dorpen en bijgebracht door WESTERHOFF, *de Kwelderkwestie*, bl. 24.

**) Volgens M. S. aantek. op een exemplaar van het *Ommelanders Landregt*, B. I, Art. 1.

††) *Reg. v. h. Gron. Arch.* IV, 180, N°. 13.

eerste van 90 grazen en het ander van 50 gr. boven het Damsterdiep te Tjamsweer gelegen, waren vroeger eene soort van *meenschaar* en zijn nog niet lang geleden eerst afgegraven *). De vlakke te Eenrum, de *Maagt* genaamd en meer dan 60 jukken groot, was vroeger eene *meindscheer* en is eerst in deze eeuw verdeeld geworden †). En vond men vroeger, gelijk uit deze voorbeelden blijkt, op de klei in dit gewest ongetwijfeld zulke gemeengronden, er waren er niet alleen, maar er zijn nog op de zanden veengronden. De *garsten* of *meentescheeren* van Heiliger- en Westerlee in de gemeente Scheemda, zoogenoemd in de Staatsresolutie van 2 Maart 1730 (FEITH, a. w. I, 476), waren toen en later nog heidegronden, die tot gemeene weiden strekten en, even als andere hooge zand- of geestgronden, hiervan den naam hebben van *garsten* of *gaasten*, zoo als die eigenlijk luidt. In den *Staat der onverdeelde markgronden in een gedeelte van de provincie Groningen*, den 1sten Jan. 1846 door G. A. VENEMA opge maakt, wordt wat oud-Frieschen bodem betreft, alleen de *Westerleester Gast* of *Smagt* genoemd, groot 35 B. 58 R. en 20 E., waarop $73\frac{1}{2}$ *schaar* geweid werden, zijnde elke *schaar* berekend op eene volwassene koe, of 2 enters, of $\frac{2}{3}$ paard §). Volgens berigt van hem is deze of de Oos-

*) KREMER, *Beschrijv. der Prov. Gron.* 1837, II, bl. 251.

†) H. DIJKEMA, *Proeve van eene geschiedenis der Landhuishouding enz. in de Prov. Groningen*, St. II, 1851, bl. 343. Dit en wat hij ook aanvoert van de onverdeelde kwelderlanden, die nog in de 18de eeuw en achter den Andel nog later voorkomen, is genoegzaam het eenige, wat deze Schrijver van dien aard op Frieschen bodem vermeldt. Hij bespreekt daarentegen uitvoerig, in meer bijzonderheden nog dan VENEMA in het hierna te vermelden geschrift, de marken in Westerwolde, bl. 583 en v.

§) Zie *Tijdschr. ter bevord. v. Nijverheid*, 1848, Dl. XII, St. 4, bl. 632—635. De overige opgaven betreffen Westerwolde, dat niet tot Friesland behoorde, evenmin als het Goregt, schoon ook niet als dit tot Drenthe.

tergast bij Westerlee kort daarop verdeeld; de gast van Kloosterholt vermoedelijk 25 jaren vroeger. De Winschotergast is vroeger ook vrij zeker onverdeeld geweest, daar zij nog onder een afzonderlijk beheer staat en door een *gasteheer* voor den goeden staat van wegen, paden en vonders gezorgd wordt. ,

Men vindt op het jaar 1451 vermeld een overdragt van een erf of stuk grond, genaamd de *meene weerte*, gelegen tusschen Zuidbroek en de Meeden, door de kerspellieden van Zuidbroek *). Het behoorde dus toen nog gemeenschappelijk aan dit kerspel en lag misschien aan het wtertje de *Leest*, de oude grens tusschen beide dorpen, en droeg vandaar de naam van *weerte* (waard).

Van het Oldambt tot Fivelingo teruggaande, zoo vindt men in stukken uit het laatst der 15de eeuw van *Scharmster markt* (mark) en *aandeelen* daarin gewaagd †). Eene streek lagen veen- of dargachtigen grond ten zuiden van het Slochterdiep onder de Harkstede heet nog het *Meenschaar*.

Men had, ja heeft nog werkelijk in het Westerkwartier onder de dorpen Tolbert, Niebert, Oostwolde en Midwolde *meenescheeren* of *meentescheeren*, in het laatstgenoemde dorp nog een, groot 71, 6180 B. §), waarin de *beeste-weiden*, even als de meenscharen van Friesland, verhuurd worden. Het zijn meestal lage landen, tusschen de klei- en hoogere zandgronden in gelegen; te Niebert is het heideveld.

Wat ons van marken of gemeene gronden in Oostfriesland is voorgekomen bepaalt zich tot het volgende, ontleend aan het werk van FR. ARENDS, *Ostfriesland und Jever*.

*) Zie *Reg. v. h. Gron. Arch.*, I, 115, N°. 9.

†) Zie in hetz. *Reg.* verzegeling van 1467 (I, 189, N°. 3), van 1490 (I, 237, N°. 3), 1493 (I, 246, N°. 1), 1494 (I, 249, N°. 2).

§) Volgens v. D. A.A., *Bekn. Aardrijksk. woordenb. der Nederl.*, bl. 705.

Als eene bijzondere gemeenschappelijke bezitting en instelling komen hier in aanmerking de in het ambt Berum gelegene zoogenaamde *Theellanden* met hun *Theelacht*. Deze nog ruim 2000 — vroeger tot 3000 — deimten bedragende en niet allen aan één gelegene, maar in verschillende oorden op de nieuwe en oude marsch of kleistreek aldaar verspreide landerijen behooren aan een gezelschap van Norder ingezetenen, niet aan die der naast aan gelegene dorpen, Hage, Nesse enz., welke deelgenooten of *Theelboeren* die landen in gemeenschap bezitten en verhuren. Deze inrigting wordt voorts naar zekere oude wetten bestuurd. Men is het niet eens over haren oorsprong, doch houdt dien voor overoud. Wij kunnen dien hier, noch den aard dier instelling navorschen — daaromtrent verwijzen wij naar het genoemde werk van ARENDS (I, 440); maar wij meenen haar bij te mogen brengen als een eigenaardig voorbeeld, hoe ook op Oostfrieschen kleibodem gemeenschap van bezit en gebruik van grond tot op dezen tijd heeft voortgeduurd. Zoo bestaat er (vermeldt hij verder) ook nog in datzelfde ambt onder het gemelde dorp Hage eene gemeene weide, die een deel uitmaakt van het ten zuiden van dat en naastgelegene dorpen zich uitstreckende onvruchtbare veen- of moerland (a. w. I, 451). Bij Velge in Reiderland aan de Eems ligt een groote lage zandige vlakte, die tot gemeene weide dient (a. w. I, 182); dergelijke bij Weener (a. w. I, 192); daartoe dient ook de hooge gast- of zandgrond bij Wenigermoer en Georgiwold (a. w. I, 194). In het ambt Stikhuizen aan de Leda heeft het dorp Filzum nog eene groote gemeenteweide, voor jaren had er ook nog het naburige dorp Ammersum, alsmede Bake en Bremermoor, allen op schralen bodem gelegen (a. w. II, 80 81); verder zijn er nog heden te Remels en tien andere kleine dorpen, die te zamen het kerspel Lengen of Uplengen uitmaken; de gemeenteweiden bestaan hier schier uit

bloote heidegronden (a. w. II, 87). — Wat het bouwland aangaat op den geest of hoogen zandgrond, dat ligt van elke gemeente in ééne vlakte bijeen; de akkers worden alleen door vurgen van elkander gescheiden (a. w. II, 300). Men heeft hier dus gelijke inrigting als bij die der marken op de esschen in Drenthe enz. en ontmoet zelfs zoodanige op kleigrond in het zoogenaamde *Escherland* in het amt Pewsum. Dit land onderscheidt zich van nature van het onliggende kleiland door zijne meerdere zandigheid en kalkgehalte, alsmede door zijne hoogere, zelfs eenigzins golvende ligging, even als de dusgenoemde zavelgronden aan de noorderkusten van ons gewest. Schoon grenzende aan polder- of nieuw aangewassen land, moet het zeer oud zijn en reeds vóór de oudste bedijking bestaan hebben. Opmerkelijk is daarbij, dat bij ieder dorp van dat amt een deel daarvan, een *escher*, aanwezig is, waarin elke boerenplaats van deze dorpen aandeel bezit. Het is daarom in ontelbare kleine stukken verdeeld, die ook niet door slooten, maar door smalle gruppen gescheiden zijn en steeds bebouwd worden (a. w. I, 341). De naam van dit land en zijn gebruik doen ons gissen, dat oudtijds ook op kleigrond in Friesland zulke bouwlanden als gezegde esschen niet geheel ontbroken hebben. Tot bevestiging daarvan kan dienen, dat in de voormelde Friesche wetten het woord *terp* voorkomt, onderscheiden blijkbaar, althans hier, in beteekenis, van *thorp*, een dorp, en tegen over *velden* (*fielda*), als weidelanden, zoodat men onder *terp* niet wel anders dan bouwland kan verstaan, gelijk de uitgevers dier wetten het dan ook zoo vertalen *). Dit stemt overeen

*) Zoo als bl. 94 en 99. VON RICHTHOFEN keurt dit af, *Altfris. Wörterb.*, S. 1076, v. *thorp*, *therp*, dat bij hem overal *dorp* beteekent. Wij gelooven ook wel, dat het oorspronkelijk één en hetzelfde woord is en door letterverzetting staat voor *trop*, een hoop (troep) beteeke-

met het nog veelvuldig voorkomen van *terp* en *terpland*, als bouwland in het tegenwoordige Friesland op de klei. In dien zin vindt men dit woord dikwijls in de genoemde *Benificiaal-boeken*; ook soms dat van *es, ees* *). Men geeft er nog in 't bijzonder den naam van *terp* aan de oude heuvels, die in Groningerland meer *wierden* heeten, en, behalve waar ze tot woonplaatsen hebben gediend en nog dienen van geheele dorpen of meer enkele woningen, nog veelal tot bouw- of teelgrond verstrekken †). Het komt ons daarom niet onwaarschijnlijk voor, dat inderdaad vele van die terpen of wierden niet alleen tot dat einde, tot woonplaats maar ook tot bouwgrond zijn aangelegd geworden, waarop het eerst koren is geteeld, en wel door een of meer dorpen in gemeenschap. Vooral mag men dit van die minder hooge, maar meer uitgebreide terpen en wierden, die in of bij de dorpen zijn gelegen, vermoeden.

Buitendien treft of liever trof men in ons gewest bouwlanden aan met den bijzonderen naam van *Valgen*, (enkelv. *valg*) een naam die ook in 't bijzonder zulk land of eigenlijk *ploegland* van *valgen* d.i. *ploegen* aanduidt. Schoon er thans, zoo ver wij weten, geene gronden meer met dien naam

nende — maar dus in *dorp* een *hoop* huizen, in *terp* een *hoop* aarde of grond.

*) Zoo als „Eester Es” onder Swichum (bl. 80) „die Ees” onder Finkum (bl. 100) „Torp en Ees” onder Hyum (zaadland) (bl. 101), „Eessen” onder Hantum (bl. 184) „Noordees,” „Rijper ees” te Harlingen (bl. 264), „die Eys” te Schettens (bl. 312), „de Ees” te Wommels en Waadskebayum (bl. 393) enz.

†) De naam *wierd*, evenzoo verschillend verklaard als *terp*, komt ons voor dezelfde (Friesche) benaming te zijn als *waard*, *weerd* enz. elders, af te leiden van *waren* of *weeren* en te beteekenen een door zijne hoogere ligging voor het water beschutten grond, met dit verschil, dat *waarden* alzoo van nature door aanspoeling gevormd zijn, de *wierden* door kunst of met opzet opgehoogd.

voorkomen, dan bij weinige dorpen, zoo als te Leens, Warffum en Heveskes, zoo blijkt toch uit oude stukken, dat vroeger, vooral in Hunzingo op het zoogenaamde *Hoogeland*, bij ieder dorp bijna, zoo als b. v. bij Eenrum, Baſſo, Winsum, Tinallinge enz., van die *Valgen* werden gevonden; ja, men mag aannemen, dat ieder dorp zoodanige kampen bouwland heeft gehad, die waarschijnlijk ook eerst gemeenschappelijk dienden voor de teelt van verschillende veldvruchten, welke de dorpsbewoners voor hun levensonderhoud noodig hadden, terwijl het overige land nog groen was. Het zullen de eerste natuurlijke bouwgronden geweest zijn, na de meer kunstmatige op de *wierden*. De hooge en zandige gronden (van daar *zavelgronden* geheeten ter onderscheiding van andere *kleigronden*), die zich hier in het noorden, zoo binnen als buiten den zeedijk van het westen naar het oosten uitstrekken, waren het eerst en zijn nog meer dan de verder binnenwaarts gelegene kleistreken voor den akkerbouw geschikt *).

Wij hebben ons tot dusverre bepaald bij het *oude* Friesland aan deze zijde van het Flie. Steken wij dit over, dan ontmoet men in Holland wel minder sporen van gemeen bezit en gebruik van grond, maar toch enkele die duidelijk genoeg zijn, om dat in voortijden ook hier te mogen aannemen.

*) Dr. WESTERHOFF houdt deze *Valgen* ook voor de oudste bouwlanden op de kleistreken van dit gewest, maar leidde den naam af van de *vale* kleur, welke deze omgeploegde gronden vertoonen, in vergelijking van de meer donker gekleurde klaigronden of van de groene graslanden. Zie zijne *Redevoering* gehouden in de Vergadering van het genootschap ter bevordering der Nijverheid te Onderdendam in 1837 in het Tijdschrift van dit genootschap, D. I en II, hier bl. 232. In zijn jongste werk echter: *Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen* enz. Gron. 1863, bl. 172, waar hij ook over deze Valgen handelt, heeft hij onze woordverklaring, vroeger daarvan reeds gegeven, aangenomen. Hij meent ook in het naburig Friesland Valgen te vinden.

In eene oorkonde des jaars 14 $\frac{3}{4}$ (11 Maart) van PHILIPS VAN BOURGONDIE, Graaf van Holland, beveelt deze, dat schotbaar land in Ouwerschie schotbaar zal blijven en het gebruik van alle landen enz. die gemeen liggen, bij schout en buren te doen bepalen. Dit laatste luidt aldus in den brief: „Voert hebben onse ondersaten voirs. (nam. de huislieden van Ouderschie) ons geclaicht, dat groote geschille onder hemluyden valt in husinge, hofsteden ende lande die gemeyne liggen aldair, dat die luyden daar aff niet eens werden en konnen, die te gebruycken ende te bescharen tydelic alst oirbair sij, twelck wij gerne gebetert sagen, ende hebben dairom geordineert, dat men alle hofsteden, husingen ende landen, die gemeyne liggen jnden Ambachte van Ouderschie, gebruken ende bescharen sal tot des Schouten ende Buren kueren van Ouderschie, en dattet cleyn den groten dair inde volgen sal, tot des Scouten en buyren scattinge, opdat nyemant van den anderen gehindert noch belet en werde jnden sijnen, Ende wair yemant die hier aen niet en genuechde, die mach sijn deel van den huse, hofstede off lande, dat hij aldus heeft, affcauelen mit lote (sloten?) off mit grauen, dairmede dat hy van den anderen scheiden wille, als dat van redene wege behoirt.” KLUIT, welke deze oorkonde opgeeft, teekent hier bij aan: „De oudheidvorschcr mag hier de eerste voetstappen aantreffen, dat de *landerijen* in Holland, die dikwils gemeen lagen, of, gelijk nog, door sloten, heggen of andere geringe teekenen onderscheiden werden, naauwkeurig afgeperkt zijn geworden, daar zij anders, even gelijk nog onbebouwde landen, weinige of geene onderscheiding hadden *)”. KLUIT schijnt hier dus niet te denken aan eigenlijke mark- of gemeentegronden — maar deze zijn er immers duidelijk in te herkennen. Wij treffen hier zelfs

*) *Historie der Holl. Staatsregel*. V, 285.

nog hoofdzakelijk gelijke inrigting daarvan aan, als wij uit de oude Friesche wetten van de Hamrikken hebben leeren kennen. Gemeen liggen kan hier niet bloot beteekenen zonder bepaalde grenzen van elkander gescheiden zijn, maar duidt aan: werkelijk ongescheiden liggen ook in bezit en gebruik. Er had eene verdeeling van die gemeene gronden plaats tusschen de hierop regthebbende bewoners bij Schout en buren, waardoor elk zijn aandeel daarvan verkreeg, om dat voor een zekeren tijd te gebruiken, de landen om die te *bescharen*, te beweiden, zoo als het met deze hiervoor eigenaardige uitdrukking daar ook heet; waarna op nieuw eene verdeeling plaats had. Wilde iemand in die verdeeling geen genoegen nemen, zoo mogt hij zijn aandeel behoorlijk van de anderen afscheiden en uit de gemeenschap treden; zoo als trouwens, waar de gelegenheid daartoe maar gunstig was, meer en meer zal geschied zijn. Behalve dit sterk sprekend voorbeeld en bewijs, dat in Holland, en wel Zuid-Holland, in het oude Maasland, nog tot in de vijftiende eeuw gemeenschappelijk landbezit en tijdelijke verdeeling daarvan tot afzonderlijk gebruik heeft stand gehouden, vindt men nog andere aanwijzingen in openbare stukken, welke regt geven, te veronderstellen, dat niet alleen daar, maar ook in andere oorden van Holland weleer gemeenschap van grond heeft bestaan *).

Zoo wordt er van *Schaardingen* gesproken in de costumen van Rijnland †). — Zekere AERNOLD VAN HALEBEKE, Rid-

*) Of men een dergelijk voorbeeld als boven ontmoet in de keur van Graaf FLORIS V met overleg van zijn raad, met schepenen van Dordrecht gemaakt in 1284 op den huur en den eigendom van erven, hofsteden en huizen, die in het gemeen bezeten worden, volgens het Register van Holl. en Zeeuwsche oorkonden, die in de Charterboeken van VAN MIERIS en KLUIT ontbreken, 1^e Afd., Amst. 1861, bl. 98, zal eerst nog uit de nadere inzage van dit stuk moeten blijken.

†) V. LEEUWEN, *Costum. van Rhijnland*, bl. 207.

der, draagt in 1248 over zijn aandeel, dat hij had aan de *gemeene weide*, misschien te 's Hage of in den omtrek gelegen; hier is althans de brief daarvan afgegeven *). — In de Handvesten van Kennemerland en Westfriesland is een gelijkkluidend artikel opgenomen van dezen inhoud: „Als een Rechter comt mit eenen claghère in eene ghe-meine weide, soe en sal gheen man boetsculdich werden zonder die man, die onrechte scare daer heeft †)”.

Er wordt buitendien hier en daar nog gewaagd van gemeene gronden in 's Graven domein, zoo als van zekere *gemeente* in het ambacht van Monster bij Eikenduinen op het jaar 1266; „*die meinte*” in 't Nieuwland aldaar, zoo niet dezelfde, op het jaar 1316; „*die Meente* te Baczen” (d. i. waarschijnlijk te Bacchum in Noordholland) omtrent het jaar 1306 §). Hier heeft men de andere wijze, gemeenschappelijk gebruik, en wel van landen, die aan den Graaf toebehoorden; en zoo zullen er meer geweest zijn. Twee polders in Zuid-Holland dragen nog den naam van de *meent* en aldus de geheugenis van gemeenschappelijk gebruik, zoo niet van bezit, een in de gemeente Leerdam en een in de gemeente Naarden: Zoo is er ook eene buitenplaats in de provincie Utrecht, gemeente de Bilt, met den naam van *de meent* **). Maar deze beide laatste plaatsen kunnen misschien buiten het oude Fries-

*) V. MIERIS, *Charterb. v. Holland* enz. I, 595.

†) Zoo luidt het in het Handvest van Westfriesland van 1299, Art. 23, bij v. MIERIS, I, 618, herhaald in het Handvest van 1310 (II, 90) en desgelijks in het Handvest van Kennemerland van 1415 (IV, 332).

§) Zie de oorkonden van die jaren bij VAN MIERIS, die van 1266, I, 343, van 1316, II, 171, van 1306, I, 63. De laatste vermelding van de *meente* te Baczen wordt ook bijgebracht door KLUIT, t. a. pl. IV, 428, en verklaard door *gemeene weiden*.

**) Zie het *Beknopt Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* van VAN DER AA in v. v.

land gelegen hebben. Zoo kunnen wij hier ook niet wel bijvoegen de nog voor een groot deel bestaande gemeene weiden, *meenten* of *gemeenten* en ook *schaarweiden* geheel, in Gooiland of het oude Naardingland, daar het betwistbaar is, of dit land vroeger tot Friesland heeft behoord. Wij hebben gemeend het daartoe te moeten brengen en blijven daarbij, schoon VAN DEN BERGH het rekt onder Frankenland *). Er is ook verschil daarover, of die gemeenteweiden alleen in gebruik en niet in bezit behoorden aan de daartoe geregtigde ingezetenen van Gooiland. Wij hebben het eerste aangenomen, als zijnde de feitelijke toestand van ouds, en alzoo die gronden onderscheiden van de vrije marken in Overijssel en Drenthe, die ook in gemeenschap werden bezeten en zoo als ook met die in het vrije Friesland algemeen het geval was. Dit onderscheid tusschen beiden belet echter niet, dat men, wat het beginsel of den grondslag betreft, zoodanige schoon heerlijke gronden ook tot de marke- of gemeentegronden rekt †).

Men mag dus uit het bijgebragte besluiten, dat in oud-Friesland voorheen soortgelijke gemeene gronden, als wij elders in de Marken aantreffen, mede aanwezig zijn geweest, ja eenmaal gemeen landbezit en landgebruik den regel uitmaakte, als de natuurlijkste en oorspronkelijkste staat van zaken, en die dan ook volgens de Romeinsche schrijvers eenmaal algemeen was bij de Germanen. Wat zij dus van dezen hieromtrent vermelden, mag men ook

*) Zie ons werk: *Aloude Staat en Gesch. d. Vaderl.*, 1852, D. II, St. 2, bl. 76. Mr. L. PH. C. V. D. BERGH, *Handb. der Middel-Nederl. Geogr.*, 1852, bl. 195.

†) G. L. VON MAURER, *Gesch. der Markenverfass. in Deutschland*, 1856, S. 80 u. ff.

meer of min van toepassing houden op de Friezen. Wij vonden hoofdzakelijk tweeërlei soort van gemeene gronden in Friesland: 1°. *Hamrikken*, die in gemeenschap bezeten, maar bij verdeeling onder de eigenaren bijzonderlijk gebruikt werden; 2°. *Meenscharen* of landerijen, vooral weidegronden, die in 't gemeen bezeten en ook gebruikt werden. De eersten vindt men meer of min terug in die, welke CAESAR en TACITUS vermelden, en het mag wel der moeite waard geacht worden, om hunne berigten te vergelijken vooral met de bepalingen daaromtrent uit de Friesche wetten bijgebracht, als zeker na hen de oudste bron daarvoor opleverende. CAESAR zegt eerst van de Sueven, het grootste en strijdbaarste volk der Germanen, die honderd gouwen bewoonden, jaarlijks zooveel duizenden ten oorloge uitzonden, terwijl de overigen, die te huis bleven, voor het levensonderhoud van zich en van genen zorgden, om het volgende jaar op hunne beurt uit te trekken: „Zoo wordt noch de landbouw, noch de kunst en beoefening des oorlogs afgebroken. Maar bijzonder en afgezonderd bouwland is er bij hen niet; en het is hun niet langer dan één jaar geoorloofd op dezelfde plek te blijven wonen; ook leven zij niet veel van kooruvruchten, maar meest van melk en vee, en zij doen veel aan de jagt *)” enz. Vervolgens meldt hij van de Germanen in 't algemeen hiermede genoegzaam overeenkomstig: „Zij leggen zich niet toe op den akkerbouw, en hun voedsel bestaat groo-

*) CAESAR, *de bello Gall.* IV, 1: „Suevorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur; ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt. Hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causa, licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus” etc.

tendeels in melk, kaas en vleesch; en niemand bezit eene vaste hoeveelheid bouwgronds noch eigene grenzen, maar de overheid en de hoofden des volks wijzen telken jare aan de geslachten en familiën van hen, die te zamen zijn gaan wonen, zooveel lands toe als en waar dit goed gevonden wordt, en zij doen hen het jaar daarop naar eene andere plaats verhuizen" enz. *). Op de redenen, welke de Germanen zelve, volgens CAESAR, voor deze hunne handelwijze opgeven, komen wij straks terug. — Minder duidelijk en uitvoerig is wat TACITUS van den akkerbouw der Germanen meldt: „De bouwlanden worden, naar het getal der bewoners, gezamenlijk door allen (die hiertoe gerechtigd zijn), bij afwisseling, in gebruik genomen, en zij verdeelen die verder onder zich volgens schatting. De groote uitgestrektheid der velden maakt de verdeeling gemakkelijk. Jaarlijks wisselt men van akkerland en er blijft nog bouwland over. Zij toch wedijveren niet in arbeid met de vruchtbaarheid en de uitgebreidheid van den grond, om boomgaarden aan te leggen, weiden af te zonderen en tuinen te bewateren; alleen graan wordt van de aarde gevorderd" †).

*) CAESAR, B. G. VI, 22: „Agriculturae non student, majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri modum certum, aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri adtribuunt atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas adferunt causas: ne adsidua consuetudine capti studium belli gerundi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne adcuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur: ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat."

†) *Germania*, C. 26. „Agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur. Facilitatem partiendi camporum spatia praebent. Arva per annos mutant, et superest ager. Nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant et prata separent et hortos rigent; sola terrae seges imperatur."

TACITUS geeft niet aan, of jaarlijks nog de afwisseling en verdeeling der bouwlanden plaats had, zoo als CAESAR zegt, dan om de vier jaren, zoo als bij de latere Friezen; een en ander kan toen ook meer onbepaald geweest of verschillend naar de behoeften geregeld zijn. Ook de kring, waarbinnen dat plaats had, wordt door hem niet zoo klaar aangewezen; die kan ook verschillend, een grootere of kleinere, zijn geweest, van eene enkele gemeente, wijk of buurt, of van een uitgestrekter distrikt, zoo als men dit ook onderscheidenlijk bij de latere marken aantreft. Voor *invicem* of *in vices* wordt ook wel gelezen (*ab universis*) *vicis* of *per vicos, in vicis*, en dan zou de verdeeling bij wijken of buurten aangewezen zijn; maar dat woord past hier minder en strookt niet met de daaropvolgende woorden *occupantur* en *mor.* Het eerste kan in verband met het laatste niet zoo zeer in bezit- of gebruikneming in 't algemeen of voor eenmaal te kennen geven, als wel eene herhaalde. Doch hoe dit zij, het denkbeeld, waar het hier op aankomt, dat alle geregtigde bewoners gezamenlijk over het te bebouwen land beschikten, is duidelijk genoeg bij beide schrijvers, ondanks het verschil in hunne uitdrukkingen. CAESAR schijnt meer van al het land in 't gemeen te spreken, TACITUS alleen van bouwland. Volgens den eersten heeft geen bijzonder persoon of gezin eigen land in eigendom noch gebruik. Bij de toewijzing dus jaarlijks aan de geslachten en familiën, die bij elkander behoorden, eene gemeenschap uitmaakten, bleef het land, bouw- zoowel als weideland, verder in gemeen gebruik. Bij TACITUS blijft het de vraag, of de verdeeling niet verder ging tot de huisgezinnen of de hoofden daarvan toe, zoodat bij gemeen bezit door allen, bijzonder gebruik van enkelen kwam, namelijk van de bouwlanden; de weiden, bosschen of dergelijke voor verdeeling en scheiding ongeschikte gronden zullen wel meer of min gemeen gebleven zijn. Men is het ook niet eens of het woord *dignatio* ziet op

de landen, zoo als wij het door *schatting* vertaalden, dan op de personen en alsdan meer de *waardigheid* of den *rang* daarvan zou beduiden. Maar was dit laatste bedoeld, dan zou men voor *dignatio* eerder het woord *dignitas* lezen, en als er eerst land naar het *getal* bewoners in beslag werd genomen, dan kon dit later kwalijk naar *rang* verder verdeeld worden.

Dat er in de 150 jaren, die er ongeveer tusschen de berigten van CAESAR en TACITUS inliggen *), eene en andere wijziging gekomen is in den landbouw even als in de geheele leefwijze der Germanen, zou niet vreemd zijn, is zelfs vermoedelijk. Kan men reeds daaruit verklaren het verschil dat er tusschen beiden bestaat; dit verschil is ook zoo groot niet, of zij komen in de hoofdzak overeen: gemeen grondeigendom. Er komt althans bij TACITUS zoo min als bij CAESAR ergens bijzonder eigendom voor; integendeel zegt hij uitdrukkelijk (*Germ.* c. 5), dat vee het eenige en zeer geliefde vermogen der Germanen uitmaakte; alleen in paarden en vee werden de boeten en breuken betaald (c. 12 en 21); de gezellen der vorsten ontvingen voor hunne krijgsdienst van dezen paard, wapenen en onderhoud, geen land (c. 14); dit komt ook niet voor onder de echtgeschenken van den man aan zijne vrouw (c. 18); bij vermelding van het bij de Tencteren geldende erfregt, worden als voorwerpen daarvan slechts lijfeigenen, huisraad, paarden opgenoemd (c. 32). — Men heeft daartegen wel aangevoerd de gewoonte der Germanen om aan hunne lijfeigenen, als aan een pachter, voor eene zekere cijns of opbrengst in koorn, vee of kleedingstukken, land ter bebouwing te geven (c. 25); hetwelk zou doen veronderstellen, dat de heer eigen

*) CAESAR schreef zijn werk *de Bello Gall.* ongeveer 50 jaren voor CHR. en TACITUS zijn *Germania*, luidens c. 37, waarschijnlijk onder het tweede consulaat van TRAJANUS, alzoo in het jaar 98 na CHR.

land bezat. Dit volgt er echter niet stellig uit, meer het bijzonder gebruik; en dit kan dan ook voor een tijd geweest zijn, zoo als de afwisseling der landerijen en alzoo ook der bezitters medebragt, al was die niet meer jaarlijks, zooals in CAESARS tijd, maar na meer jaren, gelijk wij ze later en wel bij de Friezen ontmoeten.

Velen hebben de berigten van CAESAR en TACITUS omtrent den akkerbouw der Germanen voor onjuist verklaard of konden op grond daarvan niet aannemen, dat bij hen nog geen vast geregeld grondeigendom gold. Maar meer is men daarvan terug gekomen en heeft de uitspraken van die schrijvers overeenkomstig met de waarheid geacht, vooral ook door hetgeen een naauwkeurig historisch onderzoek leerde, dat namelijk gemeenschappelijk bezit van grond en bodem eene van de algemeenste oorspronkelijke inrigtingen van het menschdom moet geweest zijn, aangezien men ze bij zoo vele volken van de verschillende werelddeelen aantreft, hetzij nog volkomen bewaard gebleven, hetzij in meer of min duidelijke overblijfselen te herkennen. Wij zullen die hier niet opsommen, maar willen dit alleen als algemeen bewijsgrond aanvoeren voor de waarschijnlijkheid, dat die inrigting ook oorspronkelijk bij alle Germaansche stammen en alzoo ook bij de Friezen zal in zwang geweest zijn *).

Opmerkelijk zijn de redenen, welke volgens CAESAR de Germanen zelve daarvoor aanvoerden. Deze waren: opdat zij niet, door de aanhoudende gewoonte verleid, de neiging tot oorlogvoeren met den landbouw verwisselden; opdat zij niet mogten trachten uitgestrekte landen te verwerven en de magtigeren de geringeren uit hunne bezitting

*) Wij verwijzen overigens naar het werk van FR. TUDICHUM, *der Alt-deutsche Staat mit beigefügter Uebersetzung u. Erklär. der Germania des Tac.*, Giessen, 1862. Hij is ook een van de jongste schrijvers over de marken: *die Gau- u. Markverfuss. in Deutschl.*, Giessen, 1860.

drijven; opdat zij niet, om koude en hitte te ontgaan, zorgvuldiger bouwden; opdat er geen zucht naar vermogen opkome, waaruit partijen en twisten ontspringen; opdat men eindelijk het gemeene volk rustig hield, als ieder zijne bezitting met de magtigsten gelijk gesteld zag. — Zoo verstandig deze redenen klinken in den mond van den Germaan op zijn standpunt, zoo kunnen ze echter moeilijk als oorspronkelijk geldig beschouwd worden, maar meer als van achteren uit den bestaanden toestand opge maakt en daarop van toepassing. Neen, het was wel niet de zucht tot krijg — als de eerste en voornaamste reden, die hier genoemd wordt — die hem het eerst dreef of noopte om geen bijzonder grondbezit te gedoogen. Zij was veeleer het gevolg daarvan; de behoefte, de nood, de natuurlijke omstandigheden der maatschappij, waarin en van den bodem, waarop hij leefde, dwongen hem daartoe. Al mogen wij de Germanen ten tijde van JULIUS CAESAR, en nog minder van TACITUS, niet meer als nomaden beschouwen, zij waren toch nog niet zoo vast aan den bodem, aan een vaderland gehecht, noch zoo rustig gevestigd, of wij zien nog later vele stammen verhuizen. En zoolang geene vaste vestiging stand hield, bleef bijzonder bezit van land moeilijk en van geen waarde. Eerst ook moest de bodem zelve, zoowel als de maatschappij, tot een zekeren trap van beschaving, van ontginning gekomen zijn, voordat ieder genoegzaam voor zich zelve konde zorgen, het land, elk voor zijn deel, bebouwen, beweiden, enz. Van de stichters der Hunnebedden kan men zulks geheel niet veronderstellen. En zijn dezen voor een half-wild volk te houden, dat vóór de Germanen hun land heeft bewoond; toen dezen dat hebben bezet, zullen zij, schoon al beschaafder, dat nog algemeen in te ruwen natuurstand hebben aangetroffen, om zoo dadelijk tot de onderlinge verdeeling en inbezitneming daarvan te hebben kunnen overgaan. Zij mogen

nu ook later, volgens CAESAR, buitendien bijzondere redenen gehad hebben, om gemeen bezit en gebruik van den grond te verkiezen en alzoo te behouden boven bijzonder; dit laatste is evenwel meer overeenstemmende met de natuur van den mensch. Want ingeschapen is in hem de trek tot eigendommelijk bezit. Men mag daarom gemeenschap, ook en vooral in dit opzigt, beschouwen als een gedwongen toestand, die bestaat en blijft, omdat en zoolang eigendommelijk bezit om deze of gene redenen nog niet tot stand is gekomen of kan komen. Zoodra dan ook de omstandigheden het toelaten, zal de zucht tot bijzonder bezit en gebruik dit in de plaats van het gemeenschappelijke stellen, althans bij een vrij of vrijzinnig volk, als de Germanen waren. Die omstandigheden waren vooral eerst regt daar, nadat de laatste groote volksverhuizingen waren geëindigd en elk volk nu in zijn nieuw zoo wel als oud vaderland voor vast gezeten was. En aldus hing die verandering niet alleen hiervan, maar ook verder van den bodem af. De eene grond was geschikter dan de andere voor verdeeling; de vruchtbaarste en welgelegenste het geschiktst. Zoo muntten in dit opzigt zeker de Friesche kleigronden uit; maar zij moesten toch eerst tegen het water — tegen de zee vooral, waarvoor ze, zelfs meer en meer, openlagen — beveiligd worden; men moest alzoo waterkeeringen en waterlozingen aanleggen, zonder welke hier de landbouw, althans zeer moeilijk en alleen op de wierden of terpen en andere hoog gelegene plaatsen, kon gedreven worden. Dat werk doet ook een reeds gevorderden trap van maatschappelijke beschaving veronderstellen en kon wel niet anders dan meer of min gemeenschappelijk geschieden, door samenwerking niet slechts van enkele dorpen, maar zelfs van geheele distrikten. En zoo zal bijzonder eigendom en gebruik toegenomen en gemeen afgenomen zijn, naarmate de waterstaat volkomener werd. Men kan die

vereenigingen in den waterstaat dan ook nog werkelijk als een overblijfsel of vervolg der marken beschouwen, in zoo ver de zorg daaromtrent steeds een belangrijk deel daarvan uitmaakte, ja de markenvereenigingen in genoemde streken nu daarin geheel zijn opgelost geworden *).

De bouwlanden zullen algemeen het eerst verdeeld zijn geworden, althans in gebruik. Hunne mindere uitgestrektheid, reeds meer of min afgezonderde ligging en jaren lange ontginning maakten ze boven de wei- en boschvelden, die veelal nog wildernissen bleven uitmaken, daartoe geschikter. Zoo treft men reeds vroeg de bouwlanden verdeeld aan, terwijl de anderen nog in gemeenschap bleven en tot heden hier en daar gebleven zijn. Veel wat de bestelling van den akker, den oogst, enz. betrof, bleef echter nog gemeenschappelijk. Zoo vindt men dit nog bij de esschen in Drenthe en elders en daarin blijkt genoeg, dat de esschen o. a. ook eenmaal mandeelige korenvelden geweest zijn, even als in Friesland welligt de wierden en terpen, de valgen, enz. †). Waar de waterstaat in dit land zoo ver gevor-

*) Wij spreken hier slechts in het algemeen van den aanleg der dijken, zonder den tijd daarvan nader te bepalen. Wij hebben — en meer anderen voor ons — gemeend te mogen aannemen, dat de bedijking van ons land eerst voornamelijk en algemeen met de 10de eeuw is tot stand gekomen. *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, I, 63. De Heer WESTERHOFF is in zijn boven aangehaald werk (blz. 74) tegen dit gevoelen opgekomen en heeft getracht te betoogen, dat dit reeds veel vroeger heeft plaats gehad, zoodat hij den aanleg der dijken tot in het verre, zelfs onbepaald verledens stelt. Wij hopen echter zoo spoedig doenlijk ons gevoelen te verdedigen en dat van den Heer WESTERHOFF te wederleggen.

†) LANDAU en anderen, welke integendeel aannemen, dat van ouds, al sedert de eerste nederzetting der bewoners in eenige streek, eene verdeeling heeft plaats gehad met den bouwgrond, zoodat elk huisgezin daarvan het zijne verkreeg, kunnen evenwel niet nalaten bij dit bijzonder bezit ook nog gemeenschap te erkennen. Zie G. LANDAU, *die Territorien in Bezug auf ihre Bildung u. ihre Entwickel.*, Hamb. u. Gotha, 1854, S. 62, en G. L. VON MAURER, *Geschichte der Markenverfassung in Deutschl.* Erlangen, 1856, S. 178.

derd was, dat de landen behoorlijk droog bleven liggen, kon de scheiding door slooten en verdere verdeeling gemakkelijk geschieden. Buiten de laagst gelegene en de nieuwe aanwassende gronden, bleef er alzoo op den kleibodem niets gemeens meer over; op zandgrond, ook alleen sommige veen- en heidevelden. Daar Drenthe en verdere streken van ons land voor een groot deel daaruit bestaan en de geheele landhuishouding daarnaar ingerigt is, zoo bleven integendeel die gemeene velden aldaar tot in onzen tijd in wezen.

Zoo vinden wij dan in den Frankischen tijd reeds algemeen in Duitschland eigen, zoowel als nog gemeenschappelijk landbezit in zwang. Uit de oudste oorkonden, die wij uit dien tijd ontmoeten, zoo als daar zijn de goederenregisters van de stiften Werden, Corvei, Fulda, Utrecht enz., zou men alligt kunnen besluiten, wat Friesland betreft, dat hier zelfs geen ander dan eigen landbezit reeds in de achtste of negende eeuw heeft bestaan, daar er oogenschijnlijk alleen van eigen landgoederen in gewaagd wordt *). Maar dit is ook meerendeels het geval met Saksen en andere oorden, waar zonder twijfel toen en zeker nog meer dan later marken bestonden, en daaraan zal wel toe te schrijven zijn, dat alleen de hoofdbezittingen, welke de eigene landgoederen uitmaakten, met name of bepaaldelijk opgenoemd werden, het gemeen landbezit of regt daarop, als gevolg van de eerste, niet of slechts in 't algemeen, zoo als het zal aangeduid zijn in het gewone bijvoegsel: met bosschen, weiden, wateren enz. Deze oorkonden geven dan ook anders geen of weinig licht omtrent ons onderwerp en wij hebben er daarom ook tot dus-

*) Men vindt voornoemde goederenregisters van Fulda, Corvei en Utrecht, de eersten zoo ver ze ons land aangaan, bijeen in het *Handboek der Middel-Nederlandsche Geographie* van Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH, bl. 254 enz.

ver van gezwogen. Dit kan men er echter uit ontwaren, dat dezelfde landverdeeling in hoeven of boerenplaatsen, welke men later aantreft, toen reeds aanwezig was en wel met gescheiden gronden, bepaaldelijk in bouw- en grasland, zonder afwisseling, zoo als vroeger zal hebben plaats gehad. En waaraan mag dan wel deze opmerkelijke verandering toe te schrijven zijn? Uit de beschrijving, welke CAESAR en TACITUS ons van den landbouw der Germanen geven, blijkt, zoo niet stellig, dan toch vrij zeker, dat zij nog geen mest gebruikten en buitendien den grond weinig bewerkten, om dien vruchtbaar te maken en te houden. Wij trefsen nu dit een en ander wel aan bij hunne nakomelingen, de oude Duitschers, of, waar dit niet uitdrukkelijk aangeduid wordt, mogen wij dit althans opmaken uit hunne wijze van bebouwing. In plaats van, zoo als dat nog ten tijde der Romeinen of van voornoemde schrijvers gebruikelijk was, bij afwisseling, dan eens dit, dan weder dat veld daartoe te nemen en daarbij de akkers of den bouwgrond zelfs jaarlijks nog te verwisselen, ontmoet men later het zoogenaamde drieslagstelsel, waarbij het geheele bouwveld van een dorp of buurt in gebruik werd genomen, maar in drie deelen verdeeld en op die wijze gebouwd, dat beurte- lings telken jare op het eene deel wintergraan, op het andere deel zomerzaad werd geteeld, terwijl het derde deel braak bleef liggen, gelijkerwijs nog later en tot in onzen tijd de bouw op de esschen in Drenthe en elders werd en wordt gedreven, thans met ecnige meerdere afwisseling van vruchten en andere wijziging. Hoe was het mogelijk, dat nu dezelfde bouwgrond op die wijze, jaar uit jaar in, zonder andere afwisseling of langduriger rust, dan de braak om het derde jaar, op den duur met vrucht kon gebouwd worden? Dit kon en kan alleen geschieden door behoorlijke herhaalde bemesting en bewerking van den bodem. Men heeft op dit punt, zoover wij weten, niet of althans niet genoeg-

zaam gelet, ter verklaring van de aanmerkelijke verandering, die men in den landbouw bespeurt, ook van den overgang van gemeenschappelijk in meer eigendommelijk landbezit, waartoe voorzeker de bemesting en bewerking van den bodem ook veel moet bijgedragen hebben. Hoe dit zij, zoo veranderde het afwisselende bouwstelsel in het gescheidene bouw- en groenlandstelsel, dat zeker een duizendtal jaren heeft bestaan, niet alleen op de minder vruchtbare zandgronden, maar ook op de kleigronden. Wat eenmaal bouwland was, bleef bouwland, groenland desgelijks. Het werd nog lang schier voor een misdaad gehouden, oud groenland te scheuren en tot bouwland te gebruiken, tot dat men in de vorige eeuw door nood gedrongen, ten gevolge van de herhaalde veepesten, die de stallen telkens ontvolkten, hiertoe overging, en zoo vervolgens bij de teelt van meerdere vruchten, ook vooral van voedergewassen, het vruchtwisselend stelsel is opgekomen en nu meer en meer heerschend geworden.

Zoo was het in het algemeen gesteld. Natuurlijk had hierin veel wijziging plaats naar verschil van volk en land. Dit was ook het geval met de marken of gemeene gronden, en tot bewijs hoezeer de markeninrigtingen afhangen van de grondsgesteldheid kan nog dienen het onderscheid, hetwelk men daarin opmerkt, zelfs bij denzelfden landaard. De voorbeelden daarvan kan men bij voornoemde schrijvers vinden. Men moet daarom ook voorzigtig zijn, om hiernaar dezen en genen volkstam of hun gebied te onderscheiden. Instellingen, wel is waar, plegen bij hetzelfde volk een gelijken vorm aan te nemen; elk heeft zijne eigene wetten, zeden en gebruiken; en dit zal in zekere mate ook op de markeninrigtingen van toepassing zijn — waar namelijk geene natuurlijke of andere omstandigheden dit verhinderden of wijzigden. Zoo mogen zich de *ham-rikken* in Friesland onderscheiden van de meer gewone

marken in Drenthe en verdere streken, zoo treft men daar geene *esschen* aan als hier, enz. Maar nu wij gezien en be- toogd hebben, dat overigens in Friesland ook werkelijk zooda- nige inrigting of gemeenschap van grond in bezit en ge- bruik heeft bestaan, zoowel als in Drenthe en andere oorden binnen en buiten ons vaderland, die al en niet tot het oude Saksenland hebben behoord, zoo kunnen die marken niet wel dienen als bijzonder kenmerk van de Saksers, noch dus als bewijs dat Drenthe en andere stre- ken in Overijssel enz., waar men nog marken vindt of vond, tot dat volk of zijn gebied hebben behoord.

Vervalt alzoo het geographische en wel ethnographische gewigt, hetwelk men aan de marken meende te kunnen hechten, hare belangrijkheid is veeleer toegenomen, naar- mate men ze meer heeft leeren kennen als eene tot in de Germaansche oudheid wortelende algemeene maat- schappelijke inrigting; — eene stelling, ter bevestiging waarvan wij getracht hebben met deze bijdrage het onze te doen.
